

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ „ПРИРОДА” („ЗЕМЛЯ”) В ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО „МАРУСЯ ЧУРАЙ”

Марина Туницька. Лексико-семантичне вираження концепту „природа” („земля”) в історичному романі Ліни Костенко „Маруся Чурай”.

Статтю присвячено дослідженню концепту „природа”, зокрема її складнику „земля” в історичному романі Ліни Костенко „Маруся Чурай”. Здійснено аналіз системи образів концепту „земля”, кожен з яких має широкий спектр поетичних трансформацій на різних проблемних рівнях роману.

Дослідження ідіостилю автора в такому аспекті дозволяє з’ясувати оригінальність світогляду поетеси.

Ключові слова: концепт „природа”, „земля”, поетичні трансформації, ідіостиль автора, індивідуальна картина світу.

Марина Туницькая. Лексико-семантическое выражение концепта „природа” („земля”) в историческом романе Лины Костенко „Маруся Чурай”.

Статья посвящена исследованию концепта „природа”, в частности ее составляющей части „земля” в историческом романе Лины Костенко „Маруся Чурай”. Осуществлен анализ системы образов концепта „земля”, каждый из которых имеет широкий спектр поэтических трансформаций на разных проблемных уровнях романа.

Исследование идиостиля автора в таком аспекте позволяет выявить оригинальность мировоззрения поэтессы.

Ключевые слова: концепт „природа”, „земля”, поэтические трансформации, идиостиль автора, индивидуальная картина мира.

Maryna Tunitska. Lexical-semantic expression of the concept of „nature” („Land”) in the historical novel Lina Kottenko „Maria Churai”.

The article is devoted to the analysis of the concept „nature”, in particular, its component „the earth” in the historical novel by Lina Kottenko „Marusya Churay”.

The author focuses on system of characters of concept „the earth”, each of them has an extensive spectrum of poetic’s transformations in different problems of the novel.

The study of the idiosstyle in this aspect permits to define the original poet’s perception of the world.

Keywords: poetic concept, concept „the earth”, poetic’s transformations, idiosstyle, individual language picture of the world.

Актуальною проблемою когнітивної лінгвістики є вивчення засобів мовного відображення людиною навколишньої дійсності та місця людини у світі. Центальною ідеєю, яка об’єднує численні лінгвокогнітивні дослідження, є положення про те, що мова відображає знання, представлені у вигляді *концептів*. Отже, однією з головних проблем когнітивної семантики є вивчення мовного відображення процесів концептуалізації та категоризації дійсності [2: 105].

Термін „*концепт*” запровадив 1928 р. С. А. Аскольдов. Під концептом учений розумів „*мисленнєве утворення, яке заміщує нам у процесі думки невизначену безліч предметів одного і того ж роду*” [4, с. 256].

У сучасній лінгвістиці класичним тлумаченням терміна „*концепт*” вважають визначення у „*Короткому словнику когнітивних термінів*”, яке запропонувала О. С. Кубрякова [5, с. 256], а саме: *концепт* – це „*термін, що слугує для пояснення одиниць ментальних і психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає знання і досвід людини; це оперативна змістовна одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи та мови мозку, всієї картини світу, відображеної у психіці людини*” [3, с. 90].

Концепт являє собою неподільне злиття об’єктивно-пізнавального та суб’єктивно-творчого начал. Як відображення дійсності він певною мірою наділений чуттєвою достовірністю, часово-просторовими характеристиками, водночас, вилучений із емпіричного простору та часу, оскільки є не матеріальним, а ідеальним об’єктом; концепт виходить за межі одного тексту і, як правило, діє у межах метатексту. Концепт як особлива семантична категорія має трансцендентний (недоступний пізнанню) смисл, оскільки є посередником між матеріальним і духовним; семантично місткий, має великий естетичний потенціал; здатний до полісемії; у мовленні реалізується через художні засоби, характерні для ідіостилю поета; семантично відкритий, динамічний, здатний утворювати нові зв’язки з дійсністю, реалізовуватися в нових контекстах, бути одиницею лексичних парадигм (антонімія, синонімія, омонімія). Піддаючись численним

тлумаченням, які проектують його в конкретну семантичну площину, зберігає потенціал відображення дійсності [10, с. 12].

Дослідження поетичного концепту є актуальним на матеріалі поезії. Саме так визначаємо творчість Ліни Костенко: концептуальність є релевантною ознакою ідіостилу автора

Важливість концепту „природа” у ліриці Ліни Костенко визначається колом його смислових реалізацій, до числа яких входять як загальноприйняті трактування, так і авторські бачення. Природа виступає у функції універсального метафоризатора і як один із елементів концептуального каркаса визначає шляхи та способи інтерпретації світу поетесою.

Авторський концепт „природа” має складну структуру, оскільки формується з інших концептів, які об’єднують у собі образи різного ступеня узагальнення. Зокрема, серед складників аналізованого концепту виокремлюємо концепти *космічних стихій, пір року, явищ природи* тощо. Сукупний концепт *явищ природи* представлений образами *дощу, вітру, снігу, туману, інею, морозу*; смислову єдність утворюють складники концептів *пір року (зима, весна, літо, осінь)* та *космічних стихій (земля, небо, вода)*.

Отже, концепт *багатовимірний*, у ньому можна виділити як раціональне, так і емоційне, як абстрактне, так і конкретне, як універсальне, так і етнічне, як загальнонаціональне, так і індивідуально-особистісне, індивідуально-авторське [8, с. 31].

Людина живе в контексті культури і сприймає світ через своєрідний „концептуальний каркас”, що становить собою сукупність невербальних і вербальних концептуальних моделей.

Перспективним є вивчення концептів як складників індивідуальної картини світу митця, що знаходять своєрідне втілення у ключових образах. Ліна Костенко – одна із найбільш яскравих постатей української літератури ХХ століття, чия творчість визнана не лише в Україні, але й далеко за її межами. Багатство поетичної мови Ліни Костенко привертає увагу для дослідження.

Поетичні концепти основних природних стихій у романі представлені системою образів, кожен з яких має широкий спектр поетичних трансформацій на різних проблемних рівнях.

Ліна Костенко малює масштабні пейзажі, у яких картину світу представлено як єдність космічних стихій.

Опис природи передається як від імені автора, так і через призму сприйняття персонажа. Пейзаж, виконуючи в романі власне зображувальну та психологізувальну функції, спрямований на розкриття ідейного змісту твору.

Світобудова представлена як вертикальна структура, утворена поєднанням неба та землі.

А дзвони б’ють, а дзвони калатають!

Здається, небо й землю розхитають.

І тут, і там, і десь аж на горі

далекі дзвони б’ють в монастирі” [7, с. 35].

„ – *Що ти все:*

мушу, мушу, мушу, мушу?!

Земля, земля... А небо твоє де? [7, с. 43].

Вважаємо, що в такий спосіб поетеса визначає любов як основний принцип життя. Небо і земля – це два полюси, які визначають життєвий простір людини. Концепт „земля” в романі реалізується через образи землі (Землі, степу, поля, гір, скель, дороги тощо).

Широкий спектр образних інтерпретацій визначається насамперед семантикою лексем *Земля, земля*.

Наприклад, земля як „життєвий простір людини”, „земля-годувальниця”, „земля-мати”, „батьківщина”, „несприятлива ситуація, перешкода”, „буденність, ницість”.

У давніх слов’ян земля-мати була образом-тотемом. Її вважали живою священною істотою. Усе велике, могутнє, життєдайне український народ пов’язував і пов’язує із Землею. Земля – наша годувальниця, тому вона найцінніша з усіх скарбів. Землю називали святою неспроста: усе, що оточувало людину, народжувала природа, земля. Земля ставала і останнім домом – історично слово *дім* має спільний корінь із *домовиною* (труною). Земля життя оберігає від загину. Опоетизована земля у фольклорі і літературі [9, с. 99].

На особливу увагу заслуговують реалізації цього образу на філософському рівні. Ліна Костенко широко використовує двоплановість землі – матеріальної та духовної – для вираження проблеми двовимірності світу. Зокрема, концепт „земля” зображено через історичні події, тобто земля – країна.

Дія твору розгортається в основному в Полтаві, яка на той час була важливим містом, військовим осередком, мала свій козацький полк, який боронив рідну землю, відгукуючись на перший поклик гетьмана:

Неблизька дорога.

Благословіть в дорогу, матері.

А що там буде, смерть чи перемога, –

Полтавський полк виходить на зорі! [7, с. 30].

У восьмому розділі „Облога Полтави” концепт „земля” постає в образі країни, до якої ломиться у брами вороже польське військо:

На цій землі було вже їм бувальців,

тут бог не сіяв з неба їм крупу.

Простягнеш руку – і не видно пальців,

так хуртовина крутить у степу [7, с. 130].

Письменниця не оминає увагою стану земель усієї України, а це видовище жахливе. Іван Іскра, поспішаючи до гетьмана зі звісткою про покарання Марусі, бачить: „У Києві – пекло. У Хвастові – чорно. Кипить і клекоче усе за Дніпром». Земля підпливла людською кров'ю. Особливо гостро переживання за рідну землю звучать у четвертому розділі, коли Маруся відправилася на прощу до Києва. Дорогою вона бачить страшну руїну на колись прекрасних просторах. Винуватці – загарбники і зрадники – Ярема Вишневецький, Радзивілл.

Страшна страшніша картина розгортається в самому Києві:

Дзвіниця – мертва. Обгоріли крони.

І все німе – і гори, і Поділ.

В Литву до себе вивіз наші дзвони

литовський гетьман Януш Радзивілл [7, с. 111].

Оце мій Київ, це моя вітчизна.

Залиті кров'ю кийвські вали.

Ой люди, люди, божжа подобизна

до чого ж ви цю землю довели?! [7, с. 111].

Не писали книги про історію України в той час, та історія її написана кров'ю, піснями і невільницькими плачами, „могилами у полі без імен, дорогою до Києва з Лубен”. Видатна українська письменниця Ліна Василівна Костенко, на нашу думку, написала „велику книгу свого народу”, про яку так мріяв мандрівний дяк, супутник Марусі Чурай.

Усе складаю в душу, як в шкатулку.

Уже душа гіркіша долину.

І хоч не маю на землі притулку,

но знаю землю вищр і в глибину [7, с. 108].

Дяк, обійшовши мало чи не пів-Європи, має набагато більший життєвий досвід, та й загальна освіченість у нього вища, ніж у Марусі. Але й Маруся не тільки вдячна слухачка – її бачення і розуміння дійсності є художньо-емоційним, тонко естетичним, а тому й глибоким, і точним в оцінювальному плані.

Очима і душами цього тандема ми й бачимо та емоційно переживаємо українську дійсність XVII століття, українські землі покинуті, попалені,

І каже дяк: – Яка там подобизна?

Коли земля здригнулась від копит,

назустріч Радзивілли вийшов Тризна,

печорський пресвятий архімандрит [7, с. 42].

Образ землі поетеса вживає також для змалювання буденності, сірості почуттів Грицька Бобренка на відміну від чистої душі Марусі, її поетичної природи та романтичного палкого кохання:

Моя любов чолом сягала неба,

а Гриць ходив ногами по землі [7, с. 42].

У такому ж майже значенні цей образ використано для характеристики Бобренчихи – Грицевої матери. Добро для неї було поняттям матеріальним. Вона і сина свого – Гриця – майже не бачила, бо все воювала „за курку, за телицю, за межу”. Чоловіка свого, у якого

*...кров козацька закипала,
і стугоніли в пам'яті шаблі.
Вона ж його як в землю закопала,
і він притих, заборсався в землі [7, с. 58].*

Прикро, але саме мати спотворила душу Грицька, оселила в ньому оцю раздвоєність, що стала ґрунтом для зради. Адже Гриць був вихований на традиціях свого народу, тому й поважав матір, і любив її таку, як є:

*То все небесні, сину мій, мигдалики.
А треба жити, сину, на землі.
В тії Марусі що не слово — насторч.
Таж там росте на хаті кропива.
Мені таку невістку ані на оч,
ні на оч, сину, поки я жива! [7, с. 59].*

Аналізований образ землі реалізується також на філософському рівні та є концептуальним у значенні „першопочаток, вічність”, що почасти зумовлюється належністю землі до чотирьох основних стихій (земля, вода, вогонь, вітер).

Спостерігаємо два плани вираження: матеріальний (за слов'янськими традиціями померлих хоронять у землю) та філософський (образ землі трактується як „небуття, вічність, як пам'ять”). Продемонструємо наші тези текстом роману.

У розділі шостому „Проща” поетеса вкладає в уста Марусі Чурай сцену похорону матері:

*... Чвяхкотіла земля у старих постолах,
похилилися верби в осінньому шматті.
Повезли мою матір на білих волах
неоплакану матір, неоплакану матір [7, с. 91].
Як бачимо, земля персоніфікована.
Образ землі трохи далі у значенні „всесвіт”:
Анікого, нікого нема на землі,
ні єдиної гілочки нашого роду!
Лиш опудало, мамо, в старому брилі
стерезе самоту в лобузинні городу [7, с. 91].
Філософський аспект: земля – вічність.
...Проплила моя мама у тому човні
та й втонула у землю, втонула навіки [7, с. 91].
Все ввижається: чорна осіння земля
глухо гупає, мамо, об твою домовину... [7, с. 91].
Земля – святиня.
І одридали в небі журавлі
мені людину в світі найдорожчу.
Отой горбочок свіжої землі
поцілувала. Та й пішла на прощу [7, с. 92].*

Образ землі в романі конкретизується також через образи – складові, зокрема *степу*. За словником – *степ*, ч. у. – великий безлісий, вкритий трав'янистою рослинністю, рівнинний простір у зоні сухого клімату [6, т. 4, с. 387].

У тексті образ степу виявляє такі інтерпретації як „елемент ландшафту”, „земна поверхня”, „мати-земля”, „історична вольниця”, „безмежність”, „самотність”.

*І сизий степ ще звечора в росі.
І з кожним кроком до своєї смерті
була усім видніша звідусіль [7, с. 86].
Степ – історична вольниця.
Степи і ніч. І хвища над степами.
Полтавський шлях сніги перемели,
Вороже військо ломиться у брами [7, с. 130].
Степ – безмежність.
Така безмежність і таке безмір'я!*

Мій біль в мені. А я у цих степах [7, с. 92].

Степ – самотність.

Пустеля, степ...

ворон голодні гвалти...

Нема кому із ким заговорить... [7, с. 125].

Степ – земна поверхня.

...А степ уже сивий на поминках літа.

Осіннього неба останні глибини.

І гілка суха, як рука кармеліта,

тримає у жмені оранж горобини [7, с. 93].

Мати-земля.

Буває, часом спіпну від краси.

Спинюсь, не тямлю, що воно за диво, –

оці степи, це небо, ці ліси,

усе так гарно, чисто, незрадливо,

усе як є – дорога, явори,

усе моє, все зветься – Україна.

Така краса, висока і нетлінна,

що хоч спинись і з Богом говори [7, с. 93].

Складником тематичного поля земля є образ гори. Він представлений у романі кількісно менше і має конотацію життєдайної сили:

Гора шумить... Було перед дощем [7, с. 16].

У розділі „Сповідь” цей образ набуває таємничості, невідомості, суму, перешкоди.

„Чогось так сумно, так протягло й лунко.

Стоять залиті місяцем двори.

Стара Полтава, як стара чаклунка,

іде із клунком темної гори” [7, с. 66].

У розділі „Проща” образ гори втілює природу в її довершеності і красі, її високість, дисонансом звучить історична правда „тут споконвіку скрізь лилася кров”. Устами дяка мовиться:

З гори тієї, що стоїть, висока,

в кільці річок і копаних канав,

лубенський родич краківського Смока

у нашу землю кігті увігнав [7, с. 96].

Концепт земля в поданому уривкові представлено як образ багатостраждальної країни та її народу.

В останньому розділі образ гори вжито в значенні відродження, оживання всього навесні.

А під горою вишня наречена

вже до віночка міряє туман [7, с. 143].

Як було зазначено, складником концепту земля є також образ дороги.

Із давніх часів дорога з’єднувала села, містечка, міста. Вони були ґрунтові, призначалися для ходьби, їзди верхи на конях або на возі. Наші предки остерігалися перехресних доріг, вірили, що там панує „нечиста сила”. Тому в таких місцях, а також на в’їздах в населені пункти встановлювали хрести, будували каплички. У далеку дорогу одягали речі-обереги: вишиту сорочку, натільний хрестик, жінки – намисто. Брали з собою рушник, зубок часнику, хліб, сіль. Цей звичай зберігся до наших днів [11, с. 212].

У розділі „Проща” образ дороги подано як безмежна краса України.

Як глянеш упростяж – дорога в намисті.

Ці барви черлені і жовтогарячі,,

ці щедрі сади у багряному листі! –

а люди бредуть і бредуть, як незрячі [7, с. 93].

І знову степ. І знову даль розлога.

І я мовчу. І дяк уже мовчить.

Ідеш, ідеш... Дорога та й дорога

Ідеш, ідеш... Хоч би вже відпочить [7, с. 97].

Дорога також історична пам’ять, закарбована майстрами слова. „Про дорогу з Риму

написано аннали”, – помічає дяк.

*А тут до самої Волині
лежать ці села удовині!
І десь, колись, через багато літ,
ніхто цього й не втямить вже як слід,
не зніме шапку, не проллє сльози,
бо що? – **дорога**, їздили вози,
гули вітри, бриніла хохітва...
Велике діло – писані слова! [7, с. 103].*

Загалом образи, що входять до тематичної групи „земля” універсальні для вираження ідей різного смислу і утворюють концепт „земля”, який у романі виконує вагомий смислову роль.

Отже, концепт „природа” в романі Ліни Костенко визначає шляхи та способи інтерпретації світу поетесою. Багатство й оригінальність семантичних трансформацій аналізованих образів концепту „земля” свідчить про неперевершену майстерність, самотність поетичного мовлення поетеси.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Лингвистическая философия – Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., Советская энциклопедия, 1986. – С. 269–270.
2. Кронгауз М. А. Семантика / М. А. Кронгауз. – М., Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. – 399 с.
3. Кубрякова Е. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Роль языка в познании мира / Е. Кубрякова. – М., Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
4. Кубрякова Е. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука / Е. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 37–47.
5. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика / В. А. Маслова. – Минск, Тетра Системс, 2004. – 256 с.
6. Новий тлумачний словник української мови в 4 томах. [Укладачі : В. Яременко, О. Сліпущко]. К. : Аконіт, 1999.
7. Поезія Ліни Костенко. Олександр Олесь. Василь Симоненко. Василь Стус. – К. : Наукова думка, 2001. – 272 с.
8. Попова З. Д. Семантико-когнитивный подход как направление когнитивной лингвистики / З. Д. Попова, и. А. Стернин // Vita in lingua: К юбилею проф. С. Г. Воркачева. – Краснодар, Артиум, 2007. – С. 171–180.
9. Сергеева О. М. Реалізація концепту „доля” у вірші поезії І. С. Тургенєва / О. М. Сергеева // Мова та міжкультурні комунікації. – К. : 2002. – С. 48–149.
10. Ставицька, Л. О. *Серцем вистраждане слово (про мову поезій Ліни Костенко)* / Л. О. Ставицька // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 23–29.
11. Україна в словах. Мовокраїнознавчий словник-довідник. К. : Просвіта, 2004. – 704 с.
12. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник / І. Б. Штерн. – К. : АртЕк, 1998. – 336 с.